

SPOŁECZNE I TECHNOLOGICZNE PRZYCZYNY ZMIANY WIZERUNKU GROBOWCÓW FARAONÓW STAREGO PAŃSTWA

1. WPROWADZENIE

Badania form starożytnych budowli bywają utrudnione ich niekompletnością, gdyż nawet te zachowane do dzisiaj mają rozplanowania będące wynikiem różnych przekształceń nawarstwiających się w ciągu tysiącleci. Jednak ich pozostałości często pozwalają na w miarę wiarygodną rekonstrukcję, a co ważniejsze, dają wgląd w mentalność ich twórców oraz w fascynującą sferę kultury materialnej właściwej czasom ich powstawania.

Zainteresowanie współczesnych architektów zagadnieniami powstawania koncepcji budynków dawnych cywilizacji wiąże się ponadto z modną dzisiaj globalną krytyką teoretycznych założeń modernizmu XX wieku – założeń jakby niezauważających znaczenia kultur lokalnych w powstawaniu technicznych czy duchowych osiągnięć współczesnej cywilizacji.

Z perspektywy architekta powstaje zatem potrzeba poszerzenia i pogłębienia wiedzy na temat procesów społecznych, które doprowadziły do powstania i rozwoju architektury od jej zarania, w tym architektury tworzonej w Egipcie za panowania faraonów Starego Państwa. Przy tym na szczególną uwagę zasługują grobowce – należące do najstarszych i względnie dobrze zachowanych do naszych czasów wytworów egipskiego budownictwa. Rozpoznanie przyczyn powstania i transformacji egipskich grobowców pozostaje ważnym problemem badawczym.

Przyczyny powstania wielkich piramidalnych miejsc pochówków po raz pierwszy opisał John Greaves (1602-1652), który opierał się na badaniach średniowiecznych arabskich rękopisów. Jego praca obaliła powszechną w tych czasach hipotezę, że piramidy zostały wybudowane pod kierunkiem legendarnego Józefa jako spichlerze Faraona [8]. W ciągu następnych stuleci powstało wiele teorii dotyczących problematyki zaistnienia idei budowy piramid.

Główną przeszkodą w naukowym rozpoznaniu historycznych procesów, które doprowadziły do zmian układów (rozplanowań i kształtów) pomieszczeń sakralnych, jest brak wiedzy o dawnych naturalnych warunkach i kontekście społecznym, w tym o okolicznościach codziennego życia i o niuansach duchowej kultury odrębnych wspólnot zamieszkujących różne regiony w tamtych czasach. Niemniej jednak każdy nowy etap rozwoju egiptologii stopniowo wzbogaca się o kolejne archeologiczne odkrycia, które stopniowo pogłębiają wiedzę o epoce powstawania tych megalitycznych budynków sakralnych [7].

2. CZYNNIKI WPŁYWAJĄCE NA POWSTANIE WIZERUNKU „MASTABY”

Na cmentarzu „U-j” w Abydos, który powstał przed III tysiącleciem p.n.e. w Egipcie, archeolodzy odkryli w 1990 roku grobowiec starożytnego króla „Skorpionia I”. Podziemne prostokątne pomieszczenie z otynkowanymi ścianami wymurowanymi z cegły mułowej miało wymiary 9,1 m x 7,3 m i składało się z dwunastu komnat [1, 4, 6]. Przypuszczono, że nad bogatym miejscem pochówku wznosił się prostokątny kopiec.

Istnieje hipoteza, że pojawienie takiej geometrycznej formy egipskich grobowców, zwanych „mastabami”, było spowodowane niejako zbiegiem okoliczności, to jest splotem różnych czynników naturalnych (przyrodniczych) i społecznych na terenach zamieszkałych przez przedstawicieli etnicznej kultury Nagada. Poniżej wymieniono znane badaczom czynniki.

Rzeka, której wpływ umożliwił względnie komfortowe warunki gospodarowania i zamieszkiwania. Nil po przejściu katarakty w Asuanie i pokonaniu szczeliny w piaszczystych skałach wpływa do szerokiej doliny, na brzegach której w następstwie jego cyklicznych wylewów utworzyła się długa, życiodajna oaza. Ten pas ziemi ze zmienną szerokością (od setki metrów do paru kilometrów) stanowi na rozległej pustyni dobrze wyodrębnioną przestrzeń, w której temperatura i wilgotność umożliwiły wegetację różnych gatunków traw i innych roślin oraz licznych przedstawicieli świata zwierzęcego. Właśnie na tych terenach w czasach neolitu zamieszkała znaczna liczba jasnoskórych przybyszów, pierwotnie zapewne należących do plemion koczowniczych, które jeszcze w czasach ochłodzenia klimatu zostawiły swe rodzime tereny Europy czy centralnej Azji. Wkrótce odpowiednie warunki zamieszkania doprowadziły do wzrostu liczby społeczności, której członkowie, żeby zapewnić sobie bezpieczeństwo, preferowali osiedlanie się wokół siedziby zdolnego wojownika. Potrzeba wymiany różnorodnych usług doprowadziła do rozwoju pierwszych miast. Niezwykłe jak na te czasy bogactwo egipskich wyrobów kusilo jednak najeźdźców, co z czasem zmusiło władców „Czarnej Ziemi”, położonej w Deltcie Nilu, i królów długiego pasa „Czerwonej Ziemi”, ciągnącej się do pierwszej katarakty, aby zjednoczyć się i utworzyć państwo liczące około 0,5 mln mieszkańców.

Drugi czynnik to piasek. W połączeniu z gorącym klimatem i suchym powietrzem tworzył dogodne warunki do mumifikacji zmarłych. Najlepsze warunki konserwacji zwłok panowały w pewnej odległości od rzecznej oazy, zatem bliżej pustyni, gdzie powietrze było bardziej suche. Wysuszone w naturalny sposób martwe ciało nie podlegało bowiem rozkładowi, co ułatwiało identyfikację zwłok. Dlatego zbudowane pod pustynnym piaskiem pomieszczenia podziemnej budowli dawały możliwość rytualnych odwiedzin zmarłego.

Zazwyczaj cmentarze lokalnych władców mieściły się na skalistym płaskowyżu zachodniego brzegu rzeki za granicami starożytnych miast. Twarde, płaskie kamienne masywy pokryte piaskiem były najlepszym miejscem do pochówku króla. Jednak tam, gdzie wiatr szybko zmienia piaszczysty krajobraz pustyni, mieszkańcy, chcąc trwale zaznaczyć miejsce pochówku, byli zmuszeni wznosić wysokie i dobrze widoczne kurhany.

Trzecim czynnikiem było wynalezienie cegieł z gliny mułowej, które pozwoliły na wznoszenie wysokich, płaskich ścian. Technologię formowania wysuszonych na słońcu glinianych cegieł Egipcjanie zapożyczyli od Sumerów, którzy sto-

sowali ją przy budowie mieszkań i świątyń. W pewnym bowiem okresie Mezopotamia była miejscem ukształtowania się najbardziej rozwiniętej cywilizacji na Środkowym Wschodzie, na której w pierwotnym budownictwie wzorowali się także Egipcjanie. Świadczy o tym wykorzystanie małych cegieł i tynków wykonanych z suszonej gliny w budowie świątyni „mezopotamskiej delty” (Eridu, ok. 5,5 tysiąclecia p.n.e.); natomiast od IV tysiąclecia p.n.e. technologia ta była też stosowana w Egipcie. Układy i formy budynków zbudowanych z suszonej cegły można odnaleźć na wczesnych egipskich tabliczkach „serech”, którymi oznaczano towary należące do króla.

Kamienne bloki i płyty zwiększyły trwałość ścian i nadały nowy wygląd konstrukcji. Wapień i piaskowiec do dziś uważa się za podstawowe materiały budowlane w Egipcie. Ten twardszy zamiennik cegły mułowej nie od razu był doceniony jako materiał budowlany. Dokładne wycinanie w skałach prawidłowych kamiennych równoległościaków było możliwe dopiero wskutek rozwoju technologii utworzenia szybów, przeznaczonych do wydobycia cennych surowców, w które obfitowały góry Egiptu. Z czasem wzdłuż całego Nilu powstawały liczne kamieniołomy. Bryły bazaltu wycinano w Fajum i Gizie, a kwarcyt, granit i gips można było przywozić ze wzgórz Morza Czerwonego. Miedziane narzędzia dobrze służyły do wycinania gładkich polerowanych płyt z białych piaskowców z Tury i nadawały się do produkcji pięknych naczyń i rzeźb.

Odtworzyć w kamieniu prawidłowe kształty kwiatów i zwierząt (na przykład na potrzeby najstarszych lokalnych rytuałów totemicznych) można było tylko po uświadomieniu sobie podstawowych zasad matematycznych. Rzemieślnicza praca w kamieniu wymagała więc bardziej dokładnej wiedzy geometrycznej w porównaniu ze względnie łatwą, bo opartą bardziej na intuicji, obróbką drewna czy gliny. Oprócz tego rysowanie na kamieniu – na potrzeby kamieniarki budowlanej – spowodowało udoskonalenie hieroglificznego egipskiego pisma i kanonu ikonograficznego.

Kolejny czynnik to złoto, które niezmiennie wzbogaciło południowych władców. Tak ogromnych zasobów tego surowca nie mieli ani Sumerowie, ani mieszkańcy doliny Indu, gdzie pojawiły się pierwsze miasta. Jako przedmiot wymiany handlowej złoto zostało wykorzystane na długo przed pojawieniem się miast i państw. Pierwsze wykopy i szyby, które jednocześnie służyły za mieszkania, odnaleziono w Nazlet Khater (ok. 30 tys. lat p.n.e.). W południowej części Egiptu w pobliżu Teb znajdują się setki takich dawnych kopalń. Wiele z nich ma tunele wycięte w kwarcycie o długości ponad 100 m, które nawet dzisiaj są trudne do eksploracji. Jednak kruszec ten jest pozyskiwany nie tylko ze skał. Ziarnka nubijskiego złota można znaleźć na polach w pobliżu miasta Koptos i nawet na wybrzeżach Morza Śródziemnego. Działalność wydobywcza i poszukiwania złota rozwijały się wraz z rozwojem egipskiego państwa. Uważa się, że w okresie Starego Państwa na jednego mieszkańca Egiptu przypadało około 500 g złota. Dla porównania: w najbogatszym w zasoby złota państwie – w Stanach Zjednoczonych – proporcja ta jest znacznie mniejsza i wynosi 33 g.

Budowa „wiecznego domu króla” miała na celu udowodnienie prawa własności do terenu państwa i jego przynależności do potomków władcy. Wznoszenie wielkich grobowców z dużymi podziemnymi magazynami było praktykowane we wszystkich archaicznych społeczeństwach, w których występowała wyraźna polityczna konkurencja o zdobycie władzy. W Egipcie teren, na którym mieściły

się kopalnie złota, należący do poprzedniego króla, trzeba było nie tylko oznaczyć za pomocą miejsca pochówku, ale też udowodnić prawo własności do niego, zachowując ciało władcy razem z należącymi do zmarłego przedmiotami, które w tamtych czasach niełatwo było podrobić.

Działalność związana z produkcją i podziałem złota umocniła wspólnotę i spowodowała wytworzenie takich warunków, w których władca wszystkich zasobów terenowych był zdolny do ich ochrony, przy wprowadzeniu dla poddanych pracochłonnych robót budowlanych angażujących wszystkie grupy społeczne. Na tych podstawach w Egipcie powstawała taka struktura władzy, w której obowiązki administracyjne i religijne były od początku podporządkowane woli króla. Późniejsze uosobienie w nim boskiej duchowej mocy odróżniało egipskie społeczeństwo od innych despotycznych systemów władzy w państwach Środkowego Wschodu. Wkrótce budowanie prowizorycznych grobowców – cenotafów czy „wiecznych domów dla terenowego władcy” – stało się politycznym i moralnym obowiązkiem aktualnego władcy.

Staranie o dostęp do morza było kolejnym czynnikiem, który w przypadku bogatych w złota państw południowych doprowadził do ich zjednoczenia z państwami północnymi. Wymiana złota miała decydujący wpływ na proces zjednoczenia niezależnych osad. Pierwsi królowie państw-miast, żyjący na terenach bogatych w złota, zawsze starali się o dostęp do Morza Śródziemnego. Północne państwa zawsze dążyły natomiast do dostępu do południowych katarakt, żeby kontrolować lub przynajmniej przewidywać wylewy rzeki. Aktywna wymiana handlowa i rozwój technologii irygacji spowodowały zjednoczenie kraju pod scentralizowaną władzą. Po zjednoczeniu Egiptu polepszenie organizacji robót irygacyjnych i rzemieślniczych spowodowało podniesienie wydajności pracy rolnej. Na początku Starego Państwa jedno wiejskie gospodarstwo domowe mogło zapewnić żywność prawie dziesięciu innym.

Pierwsze ogromne mastaby okresu wczesnodynastycznego (Dynastia I-II) były wzniesione po zjednoczeniu państw północy i południa. Zgodnie ze zwyczajem część grobowców mieściła się na północnym cmentarzu w Sakkarze, niedaleko nowej stolicy państwa w Memfis, a część – na starym południowym, w Abydos koło Hierakonpolis (Nechen). Najstarszy grobowiec z tych czasów, wybudowany podczas panowania faraona Hor-Aha w Sakkarze, miał rozmiary 48 m x 22 m, a najnowszy, wzniesiony za czasów faraona Chaschemui, osiągnął długość 70 m przy średniej szerokości 17 m. Mieścił on 58 pomieszczeń wyciętych w skalnym podłożu.

Zewnętrzny kształt grobowców faraonów przypominał budynki mieszkalne i był nie tylko miejscem spoczynku „wiecznego” ciała wodza, ale też jego sług i podwładnych. Przyczyny ich zabijania podczas pochówku faraona (razem z ulubionymi zwierzętami) pozostają zagadką.

W przeciwieństwie do nieregularnych prostokątnych grobowców faraonów Dynastii I (Qa, Dena, i Dżera) w Abydos, które różniły się przeważnie lokalizacją wejścia, cenotafy w Sakkarze przypominały duże pałace okrążone ze wszystkich stron murami. W grobowcu # 3504, wybudowanym z cegły mułowej, sklepienie nad pomieszczeniem zmarłego było wykonane w formie samonośnego łuku, a ściany wznosiły się do wysokości prawie 10 m, co było w tamtych czasach największym osiągnięciem technicznym. Gliniany tynk na ścianach o takiej wyso-

kości musiał zapewne być niestabilny, nietrwały, dlatego zaczęto je później okładać kamiennymi płytami.

3. PRZYCZYNY POWIĘKSZENIA ROZMIARÓW GROBOWCÓW ORAZ ZMIANY ICH WIZERUNKU

Podczas panowania pierwszych dynastii ekonomiczna pozycja politycznej elity się umocniła. Faraonowie jako głowy państw za pomocą opracowanego systemu podatków mogli w swoich włościach skoncentrować ogromną ilość dóbr,

z których znaczną część przeznaczali na budowę własnych grobowców. Oprócz podatków źródłem największych zysków króla były podboje wojenne. Nie ma pełnej wiedzy na temat funkcjonowania gospodarki kraju w tamtych czasach, ale wiadomo, że po udanych akcjach zbrojnych, w wyniku których zdobywano łupy złota, srebra i niewolników, wzrastała aktywność inwestycyjna w zakresie budowania grobowców i cenotafów faraonów. Zarządzanie ogromnymi budowlami doprowadziło do tego, że prywatne odwiedziny grobowca przez żyjącego faraona nabrało z czasem ważnego znaczenia ideowego, stając się punktem wyjścia wydarzeń religijnych i politycznych.

Święto „Sed” czy uroczystości na terenie kompleksu grobowego wokół maśtaby przeznaczonej do pochówku żyjącego faraona musiały być organizowane w trzydziestym roku jego panowania. Główny cel tego wydarzenia to pokaz fizycznej siły władcy oraz demonstrowanie lojalności, a także duchowego i religijnego wsparcia dla władzy faraona ze strony jego poddanych. Cała elita państwa musiała być obecna podczas sprawdzania zdrowia króla. Zorganizowanie tak gigantycznego wydarzenia wymagało czasu, dlatego każdy faraon zaczynał budowę grobowca tuż po objęciu władzy.

Z biegiem lat w Egipcie utworzyła się stabilna gałąź gospodarki związana z budowaniem i utrzymaniem nekropolii, która napędzała ekonomiczny rozwój kraju. Powstałe powiązania niezbędne do funkcjonowania tej działalności zmieniły strukturę społeczną państwa. Wzrosła liczba kapłanów, urzędników i rzemieślników. Z czasem powstały warunki do istnienia stałych profesjonalnych ugrupowań – odpowiedników cechów – w których z kolei wykształciły się kanony przestrzenno-ikonograficzne, te zaś miały określać oficjalne zasady kompozycji i zdobnictwa sakralnych budowli faraonów – wprowadzić zgodne z tradycją i zwyczajem, ale też zdefiniowane niejako w opozycji względem budowli świeckich, zwłaszcza zaś **wernakularnych**, czyli tych wyrastających *stricto* z tradycji etnicznych.

Zatem owe „**święte proporcje**” stanowią ważną cechę kompozycyjną egipskiego sakralnego budynku. Harmonizacja parametrów geometrycznych zaczęła się zapewne od zwykłego dublowania wymiarów przy używaniu standardowych cegieł mułowych. Wprowadzenie symetrii, precyzja w wyznaczaniu wymiarów czy wprowadzenie „złotego podziału” wymagało matematycznej wiedzy, która musiała powstać przy rozmieszczaniu dużych budynków, potrzebujących wyznaczania odpowiednich kątów, równych płaszczyzn czy orientacji.

Harmonizację wymiarów można zaobserwować nie tylko w wielu ocalałych fundamentach sakralnych budowli Starego Państwa, lecz także w innych artefaktach ikonograficznych, co pozwala uznać ją za charakterystyczną cechę

przestrzennej świadomości tamtych czasów. Ta osobliwość egipskiej architektury została zauważona najpierw przez historyka budownictwa Auguste Choisy (1841-1909) [2]. Jako zwolennik poglądu, że rozwój kompozycji budynku jest związany z rozwojem technologii budownictwa, Choisy starał się udowodnić poprzez analizę obrazów izometrycznych, że konstrukcje budynku determinują powstanie formy architektonicznej.

Badania architekta A. Vladimirowa (1940), poświęcone analizie budowli egipskich na podstawie pomiarów przeprowadzonych przez Jean-Philipp Lauera (1902-2001), potwierdziły tezę, że większość konstrukcji zbudowano, opierając się na proporcjach kwadratu i koła [11]. Dostrzeżenie symetrii wznoszenia, proporcji i ścisłego przestrzegania kątów utrzymujących precyzyjne nachylenia płaszczyzn pozwoliło mu wysunąć hipotezę, że stan przestrzennej świadomości społeczeństwa determinuje pojawienie formy architektonicznej, której twórcami i niejako „stróżami” mogą być tylko wspólnoty zawodowych budowniczych.

Architektami – czyli osobami mającymi zdolność kontrolowania procesu powstawania budowli, brania czynnego udziału w wyznaczaniu optymalnego miejsca jej wzniesienia i decydowania o wyborze jej formy architektonicznej – w czasach Starego Państwa musieli być faraonowie. Później, gdy potrzeby decyzyjne wymagały nieustannej obecności na budowie, funkcje te były dzielone w wewnętrznym kręgu dworzan władcy.

Wielu spośród pierwszych egipskich architektów (jeżeli można tak nazwać urzędników – **wezyrów** odpowiedzialnych za organizację budowy) byli to krewni faraona. Przypuszcza się, że rodzina Imhotepa (ok. 2650 p.n.e.) pochodziła z dynastii kapłanów z Mendes i mogła być spokrewniona z rodziną faraona Dżosera. Wezyr Nefermaat, którzy uczestniczył przy budowie piramid w Gizie (ok. 2600 p.n.e.), był bratem Cheopsa [10]. Domniemany architekt piramidy Cheopsa Hemiuu (ok. 2590 p.n.e.) był wnukiem Snofru. Z czasem taką działalność przekazał bardziej odległym krewnym, jak to stało się z wezyrem Mereruka (ok. 2350 p.n.e.), który był mężem córki faraona Teti.

Po wybraniu przez faraona miejsca i ustaleniu podstawowych wymiarów wzorcowego grobowca nadzór nad budową przejmowali wezyrowie, których głównym zadaniem, jak się wydaje, było organizowanie prac budowlanych. Dlatego forma grobowca, z wyjątkiem rozmiaru i liczby komór grobowych, pozostawała praktycznie niezmienna przez cały okres Starego Państwa.

Znacząca transformacja przestrzennej formy grobowca miała miejsce w czasach panowania Dżosera, pierwszego faraona Trzeciej Dynastii. Po próbie zbudowania przez faraona poprzedniej dynastii Chaschemui w Gisz el-Mudir grobowca podobnego do organizacji miasta – nekropolii, składającej się z dużej liczby budynków sakralnych, przeznaczonej do obchodów święta „Sed”, Dżoser zdecydował się zbudować podobny zespół na terenie o podobnych wymiarach (545 m x 277 m), otoczonym wysokimi (ok. 10 m) i szerokimi murami (ok. 15,0 m) [3, 5].

Seria wojskowych wypraw Dżosera na Synaj i Nubie doprowadziła do gwałtownego wzrostu liczby niewolników w Egipcie. Niewykluczone, że ich wykorzystanie w gospodarstwach domowych i pracach irygacyjnych spowodowało podwyższenie wydajności produkcji rolnej i uwolniło znaczną liczbę podwładnych od pracy na roli. Dlatego zatrudnienie swobodnej roboczej siły na budowach grobowców władcy stało się nie tylko możliwe, ale i społecznie pożyteczne.

Zgodnie z przyjętym projektem prace budowlane odbywały się na całym terenie jednocześnie. Ogrodzono działkę wielkim mułowym murem, wykopano podziemne szyby i wzniesiono z niewielkich kamieni (około 0,3 m wysokości) masztąbę o wymiarach 64 m x 64 m x 8 m, co odpowiadało „świętym proporcjom” egipskiego kanonu [3]. Zewnętrzne ściany masztąby miały nachylenie pozwalające wypolerowanym wapiennym płytom swobodnie leżeć na kamiennym podkładzie. Centralna część budowli składała się z nieregularnych brył kamiennych i była wypełniona żwirem i piaskiem.

Później, z nieznanых przyczyn, u stóp masztąby wykopano jedenaście nowych szybów w celu umieszczenia grobów krewnych faraona, co wymusiło zwiększenie długości masztąby do 80 m [10]. Zachowanie niezbędnych proporcji wymagało powiększenia wysokości budowli, ale dobudowanie ścian mogłoby spowodować, że wapienne wypolerowane płyty zewnętrznej powłoki, ułożone bez zaprawy, będą się osypywać.

Problem rozwiązano poprzez wzniesienie ośmiu nachylonych i wzajemnie opartych kamiennych warstw, co zmieniło kształt poziomowej formy grobowca w wysoką budowlę, przypominającą schodkowy namiot mający 42 m wysokości.

Po takiej rekonstrukcji okazało się, że oś nowej konstrukcji odsunęła się od osi głównego dziedzińca. Przez to, że budynki dookoła zostały ukończone, nie można było zmienić nic w otoczeniu masztąby. Harmonię udało się osiągnąć, zwiększając długość masztąby, co wymagało dokładania nowych nachylonych warstw kamiennych. Po zakończeniu prac budowlanych nowa konstrukcja osiągnęła wysokość prawie 60 m przy długości ze strony dziedzińca 120 m i przyjęła kształt schodkowej piramidy.

Następni faraonowie starali się zastosować tę samą technologię do wzniesienia jeszcze wyższej konstrukcji, co jednak się nie udało. Dopiero gdy zastosowano metodę stopniowego narastania poziomów (z kolejnych warstw kamieni trzykrotnie większych rozmiarów), za czasów faraona Snofru (gr. Soris) zbudowano największą „prawidłową”, czyli „klasyczną” piramidę, której kształt stał się później wzorcem podczas wznoszenia grobowców i był wykorzystany w Egipcie przez prawie tysiąc lat.

Wznoszenie piramid stało się wyrazem społecznego sukcesu rządów dynastii III i IV. Kulturowa dominacja na Bliskim Wschodzie zapewniła Egiptowi wewnętrzny spokój i dobrobyt. Pod wpływem społecznych i technologicznych osiągnięć Egiptu pod koniec III tysiąclecia p. n. e. również władcy Mezopotamii rozpoczęli budowę ogromnych świątyń – zigguratów [9].

Nieustanne wznoszenie grobowców w państwie egipskim stało się motorem wewnętrznych przeobrażeń, co wzmocniło więź między jednostkami terytorialnymi, udoskonaliło system poboru podatków i dystrybucji dóbr. Rozwinęły się złożone struktury administracji państwowej i wspólnoty kapłanów, którzy stali się głównymi konsumentami produkcji budowlanej. Powszechna działalność budowlana prowadzona na terenach całego Egiptu wiązała się nie tylko ze zwiększeniem intensywności przedsięwzięć inwestycyjnych w zakresie wznoszenia grobowców faraonów i urzędników, ale spowodowała rozwój innych założeń sakralnych.

Podczas panowania Dynastii V pojawiła się koncepcja utworzenia „Świątyni Słońca”. Jednak takie przedsięwzięcia budowlane pociągały za sobą szersze konsekwencje gospodarcze wynikające z rosnącego zapotrzebowania na ob-

sługę zaplecza budowlanego. Wzrost liczby zatrudnionych w gospodarce budowlanej pociągnął za sobą potrzebę większej wydajności w rolnictwie, tymczasem intensywna eksploatacja ziemi doprowadziła do jej spadku.

Poziom materialnego i technicznego wsparcia zaplecza budowlanego zaczęła więc spadać, co odbiło się na jakości konstrukcji. W okresie panowania Dynastii VI do wznoszenia piramid zaczęto używać budulców mieszanych (mułowych z kamieniem), co z kolei spowodowało obniżenie wysokości budowli. Podczas panowania Dynastii VIII powstała tylko jedna niewielka piramida o wysokości 21 m (Qakare Ibi).

Ekonomiczny kryzys doprowadził do sytuacji, w której rządząca elita została zmuszona do porzucenia wznoszenia grobowców piramidalnych. Decyzja ta doprowadziła do tego, że kamieniołomy zlokalizowane na terenie całego Egiptu po prostu przestały funkcjonować. Rzemieśnikom nie dostarczano żywnienia. Pomieszczenia świątyni zaczęły służyć bezdomnym za mieszkania, zapoczątkowując proces powstawania małych osiedli przy piramidach – „Miast Piramid” [2]. Tereny Egiptu niegdyś należące do jednego Władcy zostały podzielone na kilka niezależnych państw.

4. POWRÓT DO TRADYCYJNEGO POCHÓWKU WŁADCY NA POŁUDNIU PAŃSTWA I JEGO TRANSFORMACJA W PIERWSZYM OKRESIE PRZEJŚCIOWYM

Polityka budowlana, która wytworzyła popyt na grobowce, spowodowała wzrost dobrobytu urzędników lokalnych i terenowych. Burmistrze uważali, że uda im się utworzyć własne państwa; jednak zapomnieli o znaczeniu wspólnej infrastruktury urbanistycznej, której istnienie związane było z irygacyjnym systemem Nilu. Zaniechanie scentralizowanej kontroli nad kanałami doprowadziło wszakże do braku żywności. Wówczas już nie ilość wydobytego złota, a poziom produkcji zbóż czy chleba decydował o istnieniu społeczeństwa. Budowanie mastab władców straciło sens.

W Tebach, gdzie zaczynał się system irygacji Starego Państwa, głód nie był tak odczuwalny, co stymulowało migrację na południe Egiptu z terenów całego Bliskiego Wschodu. Rekrutacja migrantów do wojska i do budowania fortyfikacji umocniła południowy kraj i rozpoczęła proces podbojów sąsiadów.

Nowe etniczne grupy przybyszów przyniosły na południe Egiptu nie tylko inny tryb życia i własne poglądy religijne, lecz także odmienne sposoby budowania. Po latach anarchii zasady geometrycznej harmonii ustalonej w kanonach Starego Państwa były obce migrantom i nowej generacji miejscowych rzemieślników. Cmentarze o nazwie „skalne groby” lub „saff” powstawały w grotach skalnych szybów – powrócono więc do tradycyjnego sposobu pochówku, głęboko zakorzenionego w świadomości egalitarnych warstw Egipcjan. Poza tym wkład migrantów zaowocował powstaniem nowego detalu architektonicznego w grobowcach – „pronaosu” – zlokalizowanego przy wybitym w skalistym zboczu gór obszernym dziedzińcu, co w owych czasach było elementem charakterystycznym dla wschodnich świątyni.

Król tebańskiej Dziewiątej Dynastii Intef II był pochowany w skalnym grobowcu w At-Tarif niedaleko od Teb. Dwanaście komnat przeznaczonych do pochówku faraona i jego poddanych mieściło się za 48-kolumnowym portalem

przed wielkim dziedzińcem (50 m x 300 m). Jak wskazują artefakty z czasów Ramzesów, na dziedzińcu mieściła się jeszcze niewielka piramida, symbolizująca pochówek króla, ale ona nie przetrwała do naszych czasów. Zaś pozostałe do dziś rzeźby i wizerunki często przedstawiają osoby o najwyraźniej obcych rysach, mających cechy nietubylcze, obce etnicznie, charakterystyczne dla sąsiadujących z Egiptem państw.

Wznoszenie grobowców według nowego wzoru znów stało się podstawą do integracji społecznej. Poziom produkcji rzemieślniczej, wzmocnionej i wzbogaconej przez wiedzę i umiejętności wschodnich rzemieślników i artystów (w tym umiejętność wznoszenia kolumn wielościennych i okrągłych), stopniowo przywrócił siły wspólnot budowlanych i kaptańskich, które dzięki temu rozpoczęły ponownie wznosić wielkie budy pogrzebowe.

Wszystko to razem pozwoliło faraonowi Mentuhotepowi II ponownie zjednoczyć państwo i wznieść w Deir el-Bachari wielki grobowiec według nowej koncepcji przestrzennej [5]. Nekropolię króla rozplanowano na obszernych platformach przed skalnym urwiskiem. Sarkofagi chowano w poziomych szybach skalnych, a sale i atrium powiększono dzięki większej liczbie kolumn. Organizacja pomieszczeń wskazuje istotną zmianę religijną, mianowicie faraon już nie przedstawiał się jako jedyny mediator między narodem a bogiem Ozyrysem, lecz sam stał się częścią swego ludu i osobiście składał ofiary. Przestrzenny wizerunek grobowca Mentuhotepa II stał się później wzorem dla sakralnej architektury Średniego i Nowego Państwa, zaś religijne poglądy pozwoliły z czasem na wyodrębnienie i przestrzenne oddzielenie funkcji pochówku od samej świątyni pogrzebowej.

5. WNIOSKI

Pierwotny przestrzenny wizerunek egipskich miejsc pochówków – kurhany – wykształcił się pod wpływem wyjątkowej gospodarki lokalnej wspólnoty zamieszkującej południe kraju w okresie przeddynastycznym. Po zjednoczeniu południowych i północnych państw na terenie Egiptu w masowym budownictwie utworzył się nowy wzorzec grobowca z gliny mułowej w postaci nazywanej później „mastaba”. Intensywne budownictwo mastab w czasach panowania Dynastii I-II doprowadziło do wzrostu liczby profesjonalnych wspólnot budowniczych, którym udało się przejść od technologii budownictwa z użyciem cegły suszonej do technik opartych na budulcach kamiennych.

W czasach panowania Dynastii III zmienił się sposób wznoszenia wysokich ścian, mianowicie zarzucono technologię opartą na zastosowaniu małych kamieni w nachylonym układzie, pierwotnie używaną w schodkowych budowlach. Wykorzystanie kamiennych brył dużego rozmiaru zmieniło formę grobowca i inspirowało powstanie wizerunku „klasycznej piramidy”. W ciągu prawie pięciu set lat niemalże masowego wznoszenia „klasycznych piramid” elita państwa potrzebowała aktywnej współpracy władz lokalnych, które z kolei bogaciły się na inwestycjach faraonów i starały się utrzymać również swobodę ekonomiczną. Separatystyczna polityka nomów doprowadziła jednak do zniszczenia irygacyjnego systemu państwa i rozpadu jego gospodarki.

W Pierwszym Okresie Przejściowym na północy Egiptu powrócono do dawnej tradycji grzebania królów w szybach kopalń. Przez to, że kanały irygacyjne miały początek na południu i nie utraciły tam swej sprawności, tereny należące

do miasta-państwa Teb nie zaznały katastrofy głodu, co pośrednio spowodowało wzrost populacji dzięki migracjom z całego Bliskiego Wschodu.

Nowa forma grobowców „saff” powstała na cmentarzach w okolicy Teb jako wynik wzajemnej współpracy miejscowych i emigranckich wspólnot budowlanych. Przestrzenna koncepcja tego miejsca pochówku zintegrowała wiedzę techniczną różnych grup etnicznych i zapoczątkowała również stylistyczne zmiany w egipskiej architekturze sakralnej Średniego i Nowego Państwa.

Transformacja wizerunku grobowców faraonów Starego Państwa dokonała się w środowisku lokalnych wspólnot budowlanych, w których wpływ estetycznych wizji „pierwszych architektów” czy urzędników, pochodzących z bliskiego otoczenia dworu władcy, był niewielki.

LITERATURA

- [1] Choisy A., 1910. *Histoire de l'architecture*. Paris.
- [2] Kemp Barry J., 2016. *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*. PIW Warszawa.
- [3] Ortiz J.M.P., 1990. *Historia de las Piramides de Egipto*. Complutense Madrid.
- [4] Schogl H., 2012. *Starożytny Egipt*. Wyd. Nauk. PWN Warszawa.
- [5] Schulz R., Seidel M., 2007. *Egypt: The World of the Pharaohs*. Tandem/Ullmann.
- [6] Shaw I., 2003. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press Liverpool.
- [7] Wilkinson T., 2010. *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. Bloomsbury Publishing London – New York – Berlin – Sydney.
- [8] Веркутте Ж., 2005. В поисках потерянного Египта. Астрель АСТ М.
- [9] Дурманов В.Ю., 2016. Обзор помещений Среднего Востока. Белосток: Buniak-Druk.
- [10] Орехов Р.А., 2014. Мир строителей пирамид. Эпоха Древнего царства. СПб.
- [11] алпахчян О., 1970. *Всеобщая история архитектуры*. М.

SPÓŁECZNE I TECHNOLOGICZNE PRZYCZYNY ZMIANY WIZERUNKU GROBOWCÓW FARAONÓW STAREGO PAŃSTWA

STRESZCZENIE. Pierwotny przestrzenny wizerunek egipskich grobowców ukształtował się na terenach aktywnego wydobycia złota, na których rozwinął się model społecznej integracji państwa bazujący na wzniesieniu elitarniej sakralnej budowli dla władcy. Polityczne zjednoczenie lokalnych państw spowodowało rozszerzenie budownictwa wielkich gmachów pogrzebowych – mastab. Pod wpływem potrzeb lokalnych władców i odkryć technologicznych budowniczowie transformowali wizerunek mastaby w piramidalne budowle. Utworzony system społeczny, zorientowany na stabilną produkcję nekropolii piramidalnych, doprowadził do rozpadu państwa. Nowy przestrzenny wzorzec miejsca pochówku powstał w Pierwszym Okresie Przejściowym w środowisku lokalnej budowlanej wspólnoty w Tebach, której udało się połączyć tradycyjny wizerunek grobowca „saff” z poglądami przestrzennymi i umiejętnościami rzemieślniczymi przybyłych ekonomicznych migrantów.

Słowa kluczowe: przestrzenny wizerunek pomieszczenia, wspólnota terytorialna, kultura lokalna, Stare Państwo